

ALISHER NAVOIYNING HAYOTI

Alisher Navoiy (1441-yil, 9-fevral 1501-yil, 3-yanvar) – ulug‘ o‘zbek va boshqa turkiy xalqlarning shoiri, mutafakkiri va davlat arbobi bo‘lgan. G‘arbda chig‘atoy adabiyotining buyuk vakili deb qaraladi, sharqda „nizomi millati va din“ (din va millatning nizomi) unvoni bilan ulug‘lanadi.

Ali Yazdiy nazariga tushgan, Mavlono Lutfiy yosh shoir iste’dodiga yuqori baho bergan, Kamol Turbatiy e’tirofini qozongan. Sayyid Hasan Ardasher, Pahlavon Muhammad kabi ustozlardan ta’lim olgan, Abdurahmon Jomiy bilan ijodiy hamkorlikda bo‘lgan. Navoiy 1469-yilgacha temuriylar orasidagi ichki nizolar sababli Hirotidan yiroqroqda yashagan.

Husayn Boyqaro Xuroson taxtiga o‘tirgach (1469), Navoiy hayoti va ijodida yangi bosqich boshlanadi, muhrdorlik (1469) mansabiga, vazirlik (1472) va Astrobod hokimligi (1487)ga tayinlanadi. 1480–1500-yillar mobaynida o‘z mablag‘lari hisobidan bir necha madrasa, 40 rabot (safardagi yo‘lovchilar to‘xtab o‘tish joyi), 17 masjid, 10 xonaqoh, 9 hammom, 9 ko‘prik, 20 ta hovuz qurdiradi. Husayn Boyqaro Alisher Navoiyga „muqarrabi hazrati sultoniy“ („sulton hazratlarining eng yaqin kishisi“) degan unvonni beradi. Unga ko‘ra Navoiy davlatning barcha ishlariga aralasha olardi.

Alisher Navoiy 1441–yil 9–fevralda Amir Temurning o‘gli Shohruh Mirzo shohligi davrida Hirotida tug‘ildi. Zamondoshlari uning haqida ko‘pincha «Nizomiddin Mir Alisher» deb yozadilar. 'Nizomiddin'—din—diyonat nizomi degani bo‘lib, donishmand mansab egalariga beriladigan sifat, «mir» – amir demakdir. Uning otasi G‘iyosiddin Muhammad (uni G‘iyosiddin Kichkina ham der edilar) temuriylar saroyining amaldorlaridan, xonadonning ishonchli kishilaridan edi. Onasi amirzoda Shayh Abusaid Changning qizi bo‘lgan, ismi ma’lum emas. Alisherning bobosi Temurning o‘g‘li Umarshayx bilan emikdosh (ko‘kaldosh) bo‘lgan ekan.

Buyuk shoir o‘z asarlarida bu qutlug‘ dargohga yaqinligidan iftixor etishini bayon qiladi. Shuningdek, uning tarjimai holiga oid ayrim lavhalar asarlarida uchraydi. Bu tabarruk zot to‘g‘risidagi ba’zi ma’lumotlarni esa uning zamondoshlari o‘z kitoblarida beradilar.

Alisher saroy muhitida yashaganligi uchun alohida tarbiya va nazoratda o‘sdi. Kichiklik chog‘idan she’r va musiqaga ishq tushdi. Olimu fozillar davrasida bo‘ldi. Uch–to‘rt yoshlarida davrining mashhur shoiri Qosim Anvorning bir she’rini yod aytib, mehmonlarni hayratga soldi. Bir yildan so‘ng uni maktabga berdilar. U bo‘lajak sulton Husayn Bayqaro bilan birga o‘qidi. Uning zehni va iqtidori haqidagi gaplar esa el orasida tarqalib bordi.

1447–yilda Shohruh Mirzo vafot etib, temuriy shahzodalar o‘rtasida taxt uchun kurash boshlanadi. Hirot notinch bo‘lib qoladi. Alisherlar oilasi Iroqqa yo‘l oladi. Yo‘lda, Taft shahrida Alisher zamonasining mashhur tarixchisi, «Zafarnoma»ning muallifi Sharafiddin Ali Yazdiy bilan uchrashdi.

Alisher xonadoni 1451–yilda Hirotga qaytadi. Tarixchi Xondamir bu bilan bog‘liq shunday bir hikoyani keltiradi: Karvon Yazd cho‘li bilan Hirotga borarkan, tungi yurishlardan birida ot–ulov ustida hammani uyqu bosadi. Alisher mingan ot, ittifoqo, yo‘ldan chiqib, bo‘lajak shoir egardan tushib qoladi, uyqu zo‘rlik qilib, uyg‘onmaydi. Horigan ot ham egasi yonidan ketmay, to‘xtab qoladi.

Alisher tong otib, quyosh qiziganda uygʻonadi. Qarasa, poyonsiz sahro, atrofida hech kim yoʻq. Yolgʻiz otigina yovshan ildizlarini chimtib turibdi. Oʻn yoshli bola oʻzini qoʻlga oladi. Otini minib, zehn bilan yoʻlni topib ilgari yuradi. Kun qizib, chanqoqlik boshlanadi. Shu payt uzoqdan bir narsa qorayib koʻrinadi. U suv toʻla mesh ekan, Ollohga shukuronalar aytib, Alisher yoʻlini davom ettiradi. Uning ota-onasi manzilga yetgach, oʻgʻillarini yoʻqligini biladilar va mulozimni shoshilinch orqaga qaytaradilar. Mulozim koʻp yurmay, Alisherga duch keladi. Alisherni, goʻyo u qayta tugʻilganday, quvonch bilan kutib oladilar.

1452–yilda Abulqosim Bobur Mirzo Xuroson taxtiga oʻtiradi, notinchliklar bosiladi. Gʻiyosiddin Muhammad Sabzavorga hokim qilib tayinlanadi. Alisher esa oʻqishini davom ettiradi. Maktab yosh Alisherni sheʼriyat, adabiyot olamiga olib kirdi. Boʻlajag shoir Saʼdiy Sheroziyning «Guliston». «Boʻston», asarlarini, Farididdin Attorning «Mantiq ut–tayr» («Qush mantigʻi»)ni soʻngsiz ishtiyoq bilan oʻqidi. Ayniqsa, qushlar tilidan keltirilgan hikoyatlar va ularning chuqur mazmuni Alisherning oʻy–xayolini tamom egallab oldi: Bir kuni qushlar jam boʻlibdi. Har xil: toʻti, qumri, toʻvus, bulbul va hokazo. Oʻrtaga hudhud (sassiqpopishak) chiqibdi. Boshidagi tojini selkillatib, oʻzini taʼrifu tavsif etibdi. Soʻng u hammani olam podshosi Semrugʻni izlashga undabdi. Qushlar uni surishtira boshlabdilar. «Zotini, sifatini, sifatini ayt, bizga nishon ber!» – deyishibdi ular. Hudhud hikoya boshlabdi: Smurgʻ bir kecha dunyoni aylanib, uchib yurar edi. Nogoh yoʻli Chin shahri ustidan tushdi. Bir silkingan edi, mamlakat nurga gʻaeq boʻldi. Patidan biri tushib qolgan ekan. Ogoh boʻlganlar aqlu shuurini yoʻqotdilar. Chin mulki esa hashamat(ulugʻvorlikka) chulgʻandi. Qushlar zavqu shavq bilan yoʻlga tushadilar. Buroq bu zavq–shavq uzoq davom etmaydi. Qushlar eʼtiroz bildirib, uzr aytib, oʻzlarini chetga ola boshlaydi. Hudhud har biriga javob aytadi. Semrugʻga yetishish baxti oldida bu dunyoning tashvishlari hechligini isbot etuvchi biror hikoya keltiradi. Hudhudning gaplari, hikoyalari qushlarga yangi bir kuch bagʻishlaydi. Ular hudhudni boshliq qilib, yoʻlga tushadilar. Hudhud buy oʻlning ishq yoʻli ekanligi, unga kirgan odam Shayx Sanʼon singari oʻzligidan kechishi lozimligini aytadi. Yana bir–biridan jozibali hikoyalar: Nihoyat, qushlar yeti vodiyni bosib oʻtadilar va oʻzlarining Semurgʻ ekanligini anglab yetadilar.

«Mantiq ut–tayr» xayoli Alisherga bir umr hamroh boʻldi. Umrining soʻngida esa «Lison ut–tayr» («Qush tili») nomi bilan kitob yozdi. Boʻlajag shoir yana Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviy asarlarini sevib oʻqir edi.

1453–yilda Alisherning otasi Gʻiyosiddin Mauhammad vafot etadi. Alisher Abulqosim Bobur hizmatiga kirdi. Avval Sabzavorda, soʻng Mashhadda yashadi. Ikki maktabdosh doʻst – Husayn va Alisher yana birga boʻldilar. Bir munosabat bilan u 50 ming bayt, 100 ming misra sheʼr yod olganini aytdi. Sheʼr shunchaki nutq oʻstirish emas, maʼrifat, taffakur mashqi ham edi. Navoiy 15 yoshlarida oʻz sheʼrlari bilan zamonasining mashhur shoirlari diqqatini tordi. Xondamirning yozishicha, sheʼrlari bilan endigina tanilib kela boshlagan Alisher oʻz davrining dongdor shoiri Mavlono Lutfiy xizmatiga boradi. Mavlono undan sheʼr oʻqishni iltimos qiladi. Alisher oʻzining: Orazin yopgʻoch, koʻzimdin sochilur har lahza yosh, Boʻylakim, paydo boʻlur yulduz nihon boʻlgʻoch quyosh. matlaʼi bilan boshlanadigan gʻazalini oʻqiydi. Sheʼrdan hayratga tushgan kekxa shoir bunday deydi: «Valloh, agar

muyassar bo'lsa edi, o'zunning forsiy va turkey tillarda aytgan o'n–o'n ikki ming baytimni shu g'azalga almashtirardim va buni o'zinning katta yutug'im deb hisoblar edim». Bu turkiy (o'zbek) she'riyatiga juda katta iste'dod kirib kelayotganidan nishona edi.

Alisher Navoiyning yigitlik yillari

1457–yilda Abulqosim Bobur vafot etdi. Hokimyat tepasiga Abusaid Mirzo keldi. Husayn Boyqaro taxt uchun kurashga sho'ng'ib ketdi.

Navoiy esa Mashhad madrasalarida o'qishni davom ettirdi. Do'stlar orttirdi. Keksa shoir Kamol Turbatiyni shu yerda uchratdi. Turbatlik bu shoir Alisher bilan bir bayt muhokamasi ustida tanishib qoldi. Shoir 1464–yilda Hirotga qaytadi. Biroq poytaxda uni noxushliklar kutadi. Abusaid Mirzo u bilan taxt talashayotgan Husayn Bayqaroni yaqin kishilarini ta'qib va tayziq ostiga olgan, jumladan, tog'alari Mirsaid Kobuliy va Muhammad Ali G'aribiylarni oldinma–keyin qatl ettirgan edi. Ular iste'dodli shoirlar edi. Alisherning ota mulki musodara qilingan, hatto yashashab turgani boshpana ham qolmagandi. U shaharda uzoq qola olmadi. Holbuki, yosh shoirning ijodi barq urgan payti edi. Abdurahmon Jomiyadek zamonasining alloma adibi bilan yaqindan tanishib, saboqlar olgani, mehr qozongan edi. Navoiy – «Mahmud Nuran» deb e'zozlagan bu mashhur shoir va olim o'zini siyosatdan uzoq tutar, hatto shahar tashqarisidagi Sa'diddin Koshg'ariy (1456–yilda vafot etgan mashhur shayx, Jomiyning ustoz) mozori yonidan joy qilib, o'sha yerda yashar edi. Navoiyning Sayyid Hasan Ardasheriga yozgan she'riy maktubi bor. U «Masnaviy» nomi bilan «Xazoyin ul–maoniy»ning birinchi devoniga kiritilgan. Mutaxassislar uni Navoiyning Hirotidan Samarqandga jo'nash oldidan yozgan maktubi deb hisoblaydilar. Chamasi, shoir safar oldida Ardasher bilan xayrlashmoqchi bo'lgan, lekin uni topmagan. So'ng ushbu maktubni yozib qoldirgan. Maktub Alisherning safar oldidagi kechinmalari va o'z otasidek yaqin ko'rgan Sayyid Hasan Ardasherining sifatlarini ta'rif etish bilan boshlanadi. Vatan va do'stlarni tashlab ketish og'ir. Xayrlashmay ketish undan ham og'ir. U ulug' do'stiga ketishi sabablarini tushuntirmoqchi. Xat shu munosabat bilan yozilgan. Inson so'z bilan ulug'dir, «falak jismining joni»–so'z, ayqisa «nazm» (she'r), deydi shoir. Va o'zida she'r yozishga juda katta kuch–qudrat sezayotganini aytadi. Shunday qudratki, agar Firdavsiy o'z «Shohnoma»sini 30 yilda yozgan bo'lsa, u o'shanday asarni 30 oyda yoza oladi. Nizomiy Ganjaviyning 30 yil sarflab maydonga keltirgan «Xamsa»si uning oldida 2–3 yillik ishdir. Faqat unga imkon kerak. Yurt esa notinch, odamlarda vafo yo'q. Insoniylik qolmagan zulm avjida. Hatto tasali beruvchi kishi ham yo'q. Ketaman, desang etagindan tutadigan umr yo'ldoshing, ketsang, ayriliqdan eziladigan do'sting bo'lmasa.

Navoiy 60–yillarning ikkinchi yarmida Samarqandda yashadi. Uning bu shaharga kelishi sababini turlicha talqin qiladilar. Xondamir, o'qish uchun keldi, deydi. To'g'ri u Samarqandda din huquqshunosi va faylasuf Fazulloh Abullays qo'lida o'qidi. Zahiriddin Bobur uni Abusaid surgun qildi deydi. Bunda ham asos bor. Abusaidning Alisherga munosabati yomon edi. Shoir Samarqandda dastlab moddiy qiyinchilik ichida yashaydi. Keyinroq unga shahar hokimi Ahmad Hojibek rag'bat va hoilylik ko'rsatadi. Nihoyat, Samarqand o'z go'zalligi bilan ham Navoiyni maftun etadi. Shoi uni «firdavsmonand»(jannatmisol) deb ataydi va unga hech qachon

«gardi fano» o‘ltirmasligini – zavolikka yuz tutmasligini istaydi. Navoiy shu yillari shoir sifatida juda katta shuhrat topa bordi. 1465–1466–yillarda uning muxlislari she’rlarini to‘plab, «devon» tuzadilar. Bu kitob bugun «Ilk devon» nomi bilan mashhurdir. 1468–yil oxrida Eronni eggalash uchun bo‘lgan jangda Abusaid halok bo‘ladi. Husayn Bayqaro 1469–yilning boshida Hiroti qo‘lga oladi va Samarqandga xat yo‘llab, Navoiyni o‘z yoniga chaqiradi. Husayn Bayqaro uni davlat ishlariga jalb etadi. Muhrdor qilib tayinlaydi.